

HIKOYA POETIKASIDA METAMORFOZA, MAKONIY XOSLIK VA BADIY ZAMON

Cho'liyeva Nilufar A'zam qizi,
O'zbekiston Milliy universiteti doktoranti

Annotatsiya: Maqolada F.Kafkaning “Evrilish” va N.Eshonqulning “Bahovuddinning iti”, “Istilo” (“Evolutsiya”) hikoyalari tahlilga tortilib, metamorfoza, unga ko‘ra badiiy makonning xoslanishi va badiiy zamon masalasi tadqiq etilgan. Mazkur nazariy muammolarning hikoyalar badiiyatidagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: metamorfoza, badiiy makon, badiiy zamon, absurd adabiyoti, sujjet, makromakon, mikromakon, tasavvuf falsafasi, kitobxon vaqti, muallif nuqtayi nazari, istetik ideal.

METAMORPHOSIS, SPATIAL SPECIFICITY AND ARTISTIC TENSE IN NARRATIVE POETICS

Choliyeva Nilufar Azam qizi,
doctoral student of the National University of Uzbekistan

Annotation: In The Article F.Kafka’s “Metamorphosis” and N.Eshonkul’s stories “The Dog of Bahovuddin”, the “Invasion (“Evolution”) were subjected to analysis, and the question of metamorphosis, according to which the peculiarity of the artistic space and the artistic time were studied. The importance of these theoretical problems in the fiction of stories is revealed.

Keywords: metamorphosis, artistic space, artistic time, absurdist literature, plot, macrospace, microspace, philosophy of mysticism, reader’s time, author’s point theory, hysterical ideal.

МЕТАМОРФОЗА, ПРОСТРАНСТВЕННАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВРЕМЯ В ПОЭТИКЕ ПОВЕСТВОВАНИЯ

Чулиева Нилуфар Азам кызы,
докторант Национального университета Узбекистана

Аннотация: В статье были подвергнуты анализу «Метаморфоза» Франс Кафки и рассказы Назара Эшонкула «Собака Баховуддина», «Вторжение» («Эволюция»), а также вопрос о метаморфозе, в соответствии с которым изучалось своеобразие художественного пространства и художественного времени. Раскрывается важность этих теоретических проблем в художественном поэтике рассказов.

Ключевые слова: метаморфоза, художественное пространство, художественное время, литература абсурда, сюжет, макропространство, микропространство, философия суфизма, время читателя, авторская точка зрения, эстетический идеал.

Kirish (Introduction; Введение). Badiiy asar sujjetining o‘ziga xos strukturasi tashkil etuvchi, og‘zaki ijod tasvir usullarining yozma adabiyotga ko‘chgan shakllaridan biri metamorfoza (evrilish)dir. Ertaklarda, aniqrog‘i, sehrli-fantastik ertaklarda metamorfoza motivi yetakchilik qiladi. “Ularda qahramonlar sehrli-tilsimli predmetlar yordamida o‘z istak-tilaklarini ro‘yobga chiqaradiki, buning zamirida ibtidoiy insonlarning magik tasavvur-tushunchalari yotishidan darak etadi”[9:209]. Umuman, nafaqat subyektning, balki atrofimizdagi dunyoning hamisha bir xil, o‘zgarishsiz qolishi haqidagi fikrlar antik davr falsafiy bilimlar tizimida ham inkor qilinadi. (Xususan, Geraklitning “bir daryoga ikki marta sho‘ng‘ish mumkin

emas"ligi to'g'risidagi fikrlari, platonizm maktabi namoyondalarining qarashlari bunga yorqin misol.) Adabiyotdagi ilk badiiy metamorfoza antik davr ijodkori Ovidiy va uning "Metamorfozalar"i nomi bilan bog'liq. Ovidiy asarida metamorfoza mo'jizaviy voqealik fonida ro'y beradi. Tabiiy va g'ayritabiiy, tarixiy jarayonlar, aynan, metamorfoza orqali bir-biriga "ulanadi". Shu sabab insoniyat va g'aroyibot, jonli va jonsiz qutblar orasidagi chegara buziladi. Umuman olganda, badiiy asardagi evrilish mavjud mazmun va muallif niyati bilan chambarchas bog'liq. Metamorfoza, shuningdek, badiiy vaqt ya'ni o'tmish va hozir (ba'zida kelajak) bilan bevosita aloqador. Antik davr adabiyotining yana bir ijodkori Apuley o'zining "Oltin eshak" asarida qahramon Lyutsiyning uchta obrazini beradi, ya'ni "...eshakka aylanmasdan oldingi Lyutsiy, Lyutsiy – eshak va misterik poklangan, tubdan yangilangan Lyutsiy" [1:81]. Apuley qahramoni metamorfozasi uch zamonga tegishli bo'lib, har zamonda obraz o'ziga xos mohiyatga ega. Unda insonning yangi individual tasviri yaratilib, obraz ichki - ruhiy evrilishlari uning shakliy metamorfozasi asosida ko'rsatib beriladi.

Metodlar (Methods; Методы). Metamorfozaning ahamiyati subyekt – qahramonning dunyoga, borliq tartibotlariga bo'lgan munosabatlarini obrazli va yorqin aks ettirish vositalaridan biri ekanligidir. Shu jihatdan mazkur mavzu dunyo adabiyotshunos olimlari tomonidan hozirga qadar tadqiq etilmoqda. Jumladan, M.Baxtin [1], R.Yakobson [10], G.Bachelard [2] ning nazariy tadqiqotlari aynan metamorfozani tushuntirishga bag'ishlangan ilk ishlar bo'lsa, M.Baxtin tadqiqotida metamorfoza yunon avantiyur-maishiy romanlari tahlili misolida ko'rib chiqiladi. Baxtinga ko'ra, "...metamorfoza negizida inson hayoti, unga xos inqiroz pallalari, burilish nuqtalarini tasvirlash tipi barpo etiladi: odam qanday o'zgaradi. Bir odam hayotining turli bosqichlariga xos nisbatan va tubdan farq qiluvchi obrazlari tasvir etiladi. Bu yerda tom ma'noda barpo bo'lish emas, balki inqiroz va undan keyingi qayta shakllanish bor"[1:81]. Mazkur tadqiqotlarda metamorfoza yaxlit badiiy qonuniyatlar asosida o'rganiladi. Ba'zi tadqiqotlarda, xususan, K. Mikkonen metamorfozlarni matnlarni qayta ishlash usuli deb hisoblaydi va uni intertekstuallik tushunchasi bilan bog'laydi [7]. D.Galleger esa metamorfozlarning mifologik tasavvur orqali qabul qilinishini ta'kidlasa [4], K.Perry esa "Metamorfozlar "jismoniy o'zgarishlarni inkor etish" vositasi bo'lib, adabiy o'zgarishlarning xayoliy maydoni diniy, axloqiy va siyosiy tuzilmani tanqid qilishga imkon beradi" deb hisoblaydi [8:237]. Bu kabi fikrlarni yana davom ettirish mumkin. Ushbu maqolada esa badiiy metamorfoza makon va zamon bilan aloqadorlikda o'rganilgan. Bu jarayonni amalga oshirishda bir nechta metodlarni qo'llash samaralidir, albatta.

Mazkur maqolada induksiya metodidan foydalanish o'rinlidir. Sababi dastavval, tanlab olingan har bir hikoya mazmunidagi metamorfoza, badiiy zamon va makon xususiyatlari alohida o'rganiladi (analiz qilinadi), so'ngra ularni yaxlitlab, mazkur masalalar yuzasidan muayyan xulosaga kelamiz (sintez qilinadi). Shuningdek, muallif uslubini o'rganishda ham analiz va sintez usulidan foydalanish yaxshi samara beradi. Shuningdek, qiyoslash metodi orqali ikki xil – G'arb va Sharq adabiyoti namunalari asosida asar badiiyatining o'ziga xos jihatlari ko'rsatib beriladi. Voqealar bayoni sabab va oqibat dialektikasiga binoan tahlil etildi. Shu bilan birga asar mazmuni va u orqali muallif aytmoqchi bo'lgan fikrlar avtobiografik metod aloqadorligida qayta tekshirildi va muayyan natijalar olindi.

Natijalar va munozara (Results and Discussion; Результаты и обсуждение). Keyingi yillar jahon nasrida metamorfoza janrning xususiyatlarini aks ettiruvchi element emas, syujetning o'ziga xos strukturasi hosil qiluvchi usullardan biriga aylandi. Kafkaning "Evrilish" hikoyasi aynan shunday asarlar sirasiga kiradi. Zamonaviy o'zbek nasrida, xususan, Nazar Eshonqulning "Bahovuddinining iti" hikoyasida esa metamorfoza qahramonning ma'naviy-ijtimoiy yuksalish darajasini ko'rsatish usuli sifatida tashkillanadi.

Har ikki hikoyani tutashtirib turuvchi syujetga xos belgi metamorfozadir. Kafka

asari qahramoni Gregor Zamzaning noma'lum, yirik hasharotga aylanib qolishi va bu holatning u tomonidan tezda qabul qilinishi absurd adabiyoti xususiyatlardan biridir. Gregor Zamzaning hasharotga do'nishi uning jismoniy – oilani moliyaviy tanqislikdan olib chiquvchi ishchi kuchi sifatida keraksiz vujudga aylanganini ko'rsatadi. Avval boshda bu holatdan qo'rqib ketgan ota-onasi, singlisi, so'ngra undan jirkanib, nafratlanishni boshlashadi. Gregorning hasharotga xos zaifligi, instinktlari uni yanada yolg'izlatadi. Kafka metamorfozasi jamiyatda qanday qilib insonning o'zgarib qolishi va uning o'z yaqinlari tomonidan go'yo bir jirkanch hasharotdek unutilishi, va hatto, tugab, chiqitga chiqishi mumkinligini badiiy ko'rsatib beradi. Hikoyadagi metamorfoza go'yo bo'lishi muqarrar hodisa kabi tabiiy yuz beradi. Bu jarayonning yuz berishi qanday kechgani, qancha vaqt oralig'ida ro'y bergani ma'lum emas, bu matnda izohlanmaydi. Zamza oilasi yashaydigan uy va bir xona (Gregorning xonasi)da kechadigan voqealar nafaqat shu mikromakonda, balki butun bir jamiyatda - makromakonda yuz berayotgandek tasavvur uyg'otadi. Albatta, bu anglanish hikoyaning g'oyaviy mazmun qamrovini belgilaydi. Hikoya voqealari badiiy zamonning ikki xil sur'atida kechadi. Zamza xonadonidagi yashash tarzi, garchi moddiy qiyinchiliklar ortsa-da bir maromda oqayotgan badiiy vaqt silsilasida davom etadi. Gregor uchun esa vaqt to'xtab qolgandek edi. Uning xonasida vaqt juda sekinlashadi: "Gregor ota-onasini o'ylab kunduz kunlari derazaga tirmashmasdi. Ammo bu katakday xona polida hadeb sudralaverish uning joniga tegdi. Kechayu kunduz qimirlamay yotish undan batar. Hatto ovqat ham unga yoqmay qolgan edi"[11]. Ko'ringanidek, Gregor bilan bog'liq hatti-harakatlar badiiy vaqt tezligini "o'ldiradi". Chunki u uchun metamorfozaik holat anglash vaqti. Ayni qahramon bilan bog'liq tasvirlarda asarning ijtimoiy-psixologik qamrovi kengayadi. Chunki Kafka badiiy olamiga xos avtobiografik chizgilar hikoyaga ham ko'chadi: badjahl ota, yaqinlarining mehri, e'tiboriga tashnalik Gregorni oxir-oqibat o'ldiradi.

Kafka asarida syujet metamorfoza bilan boshlanib, bu evrilish qahramonning asliga qaytishi bilan emas, balki shu holatda o'lim topishi bilan yakunlanadi. Gregor metamorfozasi makoniy xoslikni ham tanlaydi. Ya'ni u chinakam hasharot kabi karavot ostiga yashirinadi, xona devorlari va shifti bo'ylab o'rmlaydi. Bu makoniy chegara qahramonning ijtimoiy belgilari: begonalik, ruhiy tanazzul, sotsial munosabatlarning cheklanganligini ifodalaydi. Kafka qahramoni jamiyat uchun begona va bema'nilikdan ma'no axtarayotgan inson obrazidir.

Nazar Eshonqulning "Bahovuddinining iti" hikoyasi syujetida esa metamorfoza asar so'ngida sodir bo'ladi. Hikoyada rejissorning itga aylanib qolishi muallif uslubiga xos ramziy-timsoliy tasvir. Bu to'g'rida adabiyotshunos olim B.Jovliyev shunday yozadi: "Qahramon "it"ning tovushi bilan o'zining kibridan voz kechadi, oddiy insoniylik qiyofasiga – ilohiy maqomga qaytadi. Vafo, sadoqat, faqirlik, komillik mumtoz adabiyotda ma'naviy yetuklik timsoli sifatida sharhlanadi. Bu fazilatlar uzoq yashayotgan zamonaviy kasb egasi bo'lmish rejissor tashlandiq bog'ga qaytgach, bu yerda "it" qiyofasidagi o'zligiga duch keladi. O'zligi bilan uchrashgan qahramon faqir va gadoy bo'lsa ham bir umr o'zligi bilan qolishni ma'qul ko'radi" [6:90].

Adabiyotshunos olim U.Jo'raqulovning fikricha mazkur hikoyadagi it obrazi alohida metaforik obraz: "Birinchi hikoyadagi Devona ham (Nurulloh Muhammadning "Etakdagi kulba" asari nazarda tutilyapti – N.Ch.), ikkinchi hikoyadagi it ham yagona shaxs, demakki, jamiyat osoyishtaligiga rahna soladi. Mavjud oqimni izdan chiqaradi. Hikoyalardagi Devona bilan it, Begona bilan jurnalist obrazlari go'yo egizakka o'xshaydi. Metaforikligi jihatidan to'rtala obraz ham o'z manzil-makonida "olami kabir"ni ifodalaydi. Ammo bu olamlarning ikkitasi (Devona va it) o'tmish, boshqasi esa hozir qiyofasiga ega. Mana shu ikki zamon va ikki siyratning qorishuvi metaforik model originalligini, o'ziga xos hikoya xronotopini, estetik idealning umuminsoniy, shu bilan birga zamonaviyligini ta'min etadi" [5:223-224].

E'tiborimizni tortgan jihat shuki, syujetda badiiy metamorfozaning tanlanishi.

Hikoyadagi ziyoli, kasb-korga ega, jamiyatning faol a'zosi bo'lgan shaxs nega evrilishga yuz burdi? Aslida, shakl o'zgarsa-da, mohiyat o'zgarmaydi. Yer yuzidagi har bir mavjudlik Allohning tajallisi ekan, shu aks alal-oqibat asliyatga ergashadi, qaytadi, u bilan birlashadi. Tasavvufga ko'ra shunday. Bu qaytish, albatta, o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Buning uchun nafs barham topishi, yo'l belgilanishi, ma'rifat hosil etilishi kerak. Bu bosqichlar esa pir-murshidlik an'anasida qaror topadi. Komillik darajasiga erishish uchun bu yo'lni o'zidan avval bosib o'tgan pirdan maslak istaladi. Go'yo "Lison ut-tayr"dagi qushlar ulug' visolga yetishish uchun simurg'ni qidirib, yakunida o'zlari simurg'ga aylanganlaridek. Buyuk visolga oshiqqlar "tolibi sodiq"qa evriladilar, bu yo'lda sobit bo'ladilar: go'yo hikoya epigrafida keltirilgani kabi: "... Shayx u go'zalning jamolini ko'rish umidida yor ko'chasidagi itlar orasiga qo'shildi" [3:342]. Xullas, Qalbdagi Ishq va Iymon, purning ko'rsatmalarigina asl mohiyatni tushunishga yo'l ochadi.

Asarning o'ziga xos vazmin ohangi – ritmini ramziylik foni ta'minlaydi. Voqealarning sirli, birin-ketin, sabab-oqibat dialektikasida yuz berishi, badiiy vaqt uzluksizligi va maromini belgilaydi. Hikoya zamoni real va irreal tushunchalarni birlashtirib turuvchi cheksiz, subyektiv vaqtdan iborat. Itning musibatli uvlashi tashlandiq makon bilan uyg'un. Har ikki belgida ham ojizlik, har qanday hashamat va dabdabadan holi azaliy haqiqatlar mavjud. Inson Haqqa yetishishi uchun shakl va makon chegara bo'la olmaydi, vaqt esa bu yetishuvni ta'minlash vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Yuqoridagi fikrlarimiz metamorfoza motivi va obrazning bir ma'nosi. Hikoyada boshqa bir ma'no ham borki, bu inson erki masalasi. Asardagi quyidagi izohga e'tibor qilaylik: "Ko'zlarimni ochganimda uvillash yo'qolar, yumib olishim bilan qulog'im tagida paydo bo'lar, meni o'z ohangigiga olib kirib ketardi. Uvillashda xo'rlik va haqorat to'la edi. Mahkumlik va mute'lik, ojizlik va zulm qorishiq edi. Bu xo'rlik bilan odam yashashi mumkin emasdi" [3:357] Nazar Eshonqul asarlarining bosh mavzusi bo'lgan erkinlik, ozodlik ushbu asarda ham yetakchilik qiladi. G'arb adabiyotining eng sevimli mavzularidan biri bo'lgan shaxs ozodligi, uning jisman, fikran erkinligi masalasi ushbu hikoyaning yana bir ma'naviy qatlamini ko'rsatadi. Hikoyadagi metamorfozaik tasvir bu erkinlikdan mosuvo inson fojiasini ham tasvirlaydi. Demak, matndagi metamorfoza bir paytning o'zida ikkita: ham diniy-tasavvufiy, ham ijtimoiy-falsafiy g'oyani tashishga xizmat qilmoqda. Buning ortidan asarga tegishli kitobxon vaqti (idrok vaqti) ikki baravar uzayadi, kengayadi.

Nazar Eshonqulning "Istilo" hikoyasida ham metamorfoza hikoya so'ngida sodir bo'ladi. Asar qahramoni o'z yurtining bosqinchilar tomonidan istilo etilganidan so'ng ta'qibda, qo'rquvda, yolg'izlikda yashaydi. Hikoyada qahramon o'tmishi – bolaligini xotirlaydi, shu zamonga xayolan qaytadi. So'ng yana ortga - ayni paytda o'zi mavjud bo'lgan vaqtga qaytadi. Asarda tanlangan metamorfoza shakli – qahramonning aynan qo'zichoqqa aylanib qolishi hikoya g'oya va mazmuni bilan uyg'un. Chunki qo'zichoq ojiz, qaram va yuvosh, doim o'lja bo'luvchi jonivor. Mazkur metamorfoza qullikka asoslangan totalitar tuzumning jabrlanuvchilari bo'lgan erksiz va tobe olomonning ramziy-majoziy tasviridir. Asardagi badiiy makon ham shu tasvirga xoslangan ya'ni qulagan qo'rg'onning hujrasi bosqinchilar tomonidan barbod qilingan, talangan, toptalgan makon sifatida taassurot qoldiradi. Bu kabi hujrada qo'zichoqning bo'lishi tabiiy hol ekani va shu orqali xaroba aylangan yurtga, erki tugagan, o'zi esa yo'qotilgan millatga ishora bor. Qahramon qanchalik ojiz bo'lsa, u yerdagi makon ham shunday omonat, to'kilib bitgan. Hikoyada istilo etilgan yurt, jamiyat, millat va avlod majoziy ko'rsatib beriladi. Metamorfoza ham ushbu g'oyani ifodalashga xizmat qilgan. Muallif mazkur hikoyani keyinchalik "Shaftoli guli" to'plamida, "Saylanma"sida "Evolyutsiya" nomi ostida nashr ettirdi. Aslida, asar sarlavhasi ham semiotik belgi, narrativ koddur. Chunki ushbu sarlavhadan keyin hikoyani yana bir yangi mazmunda talqin etish mumkin. O'ta sivilizatsiyalashayotgan jamiyatda texnologiyalar inson turmushini qulaylashtirish bilan birga, uning ruhiy-ma'naviy qiyofasiga xavf solidi.

Bu esa asardagi kabi maxluq oldida insoniyatning ojiz va notavon qolishiga o'xshaydi. Bu xulosani aynan sarlavhaga tayanib ta'kidlash mumkin.

Xullas, obyekt sifatida tanlangan hikoyalarda Inson borlig'ining deformatsiyalari badiiy metamorfoza asosida ko'rsatib beriladi. Badiiy zamon va makon ayni shu tasvirga uyg'un holda tashkillanadi. Umuman olganda badiiy inshoot bo'lmish asarning har bir uzvi inja va, ayni paytda, mustahkam, tasodifiy bo'lmagan aloqalardan iborat. Ularni yaxlit o'rganish asar badiiyatini teranroq anglashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Baxtin M. Романда замон ва хронотоп шакллари. – Тошкент: Akademnashr, 2015. – 288 b.
2. Bachelard. Launstreamont. Paris, 1968. – 167 p.
3. Eshonqul N. Saylanma: I tom. – Тошкент: Akademnashr, 2022. – 512 b.
4. Gallagher D. Metamorphosis: transformations of the body and the influence of Ovid's Metamorphoses on Germanic Literature of the Nineteenth and Twentieth Centuries. N.Y., 2009.
5. Jo'raqulov U. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2015. – 356 b.
6. Jovliyev B. Badiiy asarda mifopoetik talqin va badiiy obraz (Yozuvchi Nazar Eshonqul asarlari misolida) : Filol.fanlari.fals.dokt....diss. – Toshkent, 2023. – 127 b.
7. Mikkonen K. Theories of Metamorphosis: from metatrophe to textual revision — Phetoric and Poetics, 1996.
8. Perry K.A. Another Reality: Metamorphosis and the Imagination in the Poetry of Ovid, Petrarch, and Ronsard. N.Y., 1990.
9. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – Toshkent: Musiqa, 2010. – 368 b.
10. Якобсон Р. Работы по поэтике. - М.: Прогресс, 1987. - 464 с.
11. www.ziyouz.com